

Әбікенова Г.Т.¹, Мусурова Ж.Х.¹

¹Alikhan Bokeikhan University

Қазақстан Республикасы, Семей қ

e-mail.ru: gulnafis.abikenova@mail.ru, jad180885@mail.ru

ЖАНАСА БАЙЛАНЫСҚАН ЕТІСТІКТІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Мақалада қазақ тіліндегі сөздердің байланысу формаларының бірі – жанасу туралы айтылады. Жанасу теориясы қазақ тілші ғалымдарының зерттеуінде талай рет қарастырылса да, бұл мәселеге байланысты ғылыми тұжырымдар әлі де аздық етеді. Әр ғалымның зерттеуіндегі әр қилы көзқарастар мен тұжырымдар жанасудың табиғи ерекшелігін толық негіздеуге жол аша алмады. Сондықтан да, сөздердің байланысу формаларының бірі – жанасу туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу бүгінгі күндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақ тілі зерттеулерінде етістіктің сөз тіркестерін жасауда жиі жұмсалатындығы айтылуда. С.Торайғыров, И.Байзақов шығармаларында екі сыңары да етістіктен болған сөз тіркестері зерттеу нысанына ілікпеуі тақырыбымыздың өзектілігін байқатады. Етістік құрылымды сөз тіркестерінің жасалу жолдары мен мағыналық қатынастары теориялық тұрғыдан зерттеуді қажет етеді. Аталмыш ақындар туындыларындағы етістік сөздердің сөз тіркесін құраудағы жұмсалу мүмкіндіктерін айқындау оның синтаксистік өрісін кеңейте түсетіні сөзсіз.

Түйін сөздер: сөз тіркесі, синтаксис, сөздердің байланысу формалары, қиысу, меңгеру, қабысу, матасу, жанасу.

Абикенова Г.Т.¹, Мусурова Ж.Х.¹

¹Alikhan Bokeikhan University

Республика Казахстан, г.Семей

e-mail.ru: gulnafis.abikenova@mail.ru, jad180885@mail.ru

Галагольные словосочетания, связанные примыканием.

В данной статье рассматриваются особенности использования примыкания как способа связи в глагольных словосочетаниях казахского языка. Несмотря на то, в отечественной лингвистике этот способ связи рассматривался неоднократно, все же научные исследования вопроса не представляются полными. Различные подходы и выводы в исследованиях ученых-лингвистов не позволяют осмыслить их естественную специфику глубоко и всесторонне. Поэтому одной из актуальных на сегодняшний день проблем в лингвистике является проведение исследований способов связи в глагольных словосочетаниях.

В исследованиях казахского языка учеными отмечается, что глагол часто употребляется при составлении словосочетаний. На примере произведений С. Торайгырова, И. Байзакова, являющихся предметом исследования, отмечается актуальность выбранной темы.

Способы образования, структура и смысловые отношения глагольных словосочетаний требуют скрупулезного теоретического изучения. Определение возможностей использования глагольных словосочетаний в произведениях названных поэтов, несомненно, расширит наши представления о синтаксическом поле языка этих художников.

Ключевые слова: словосочетание, синтаксис, формы связи слов, согласование, управление, примыкание.

Abikenova G.T.¹, Musurova Zh.K.¹

¹Alikhan Bokeikhan University

Republic of Kazakhstan, Semey

e-mail.ru: gulnafis.abikenova@mail.ru, jad180885@mail.ru

Adjoining of verb phrases

This article examines the features of the use of adjunction as a method of communication in verb phrases of the Kazakh language. Despite the fact that in native linguistics this method of communication has been considered several times, scientific studies of the issue do not seem complete. Various approaches and conclusions in the research of linguistic scientists do not allow to comprehend their natural specifics deeply and comprehensively. Therefore, one of the current problems in linguistics is to conduct research on communication methods in verb phrases.

In the studies of the Kazakh language, scientists note that the verb is often used in composing phrases. On the example of the works of S. Toraigyrov, I. Baizakov, which are the subject of research, the relevance of the chosen theme is noted.

The methods of formation, structure and semantic relations of verb phrases require a thorough theoretical study. Determining the possibilities of using verb phrases in the works of the named poets will undoubtedly expand our understanding of the syntactic field of the language of these writers.

Key words: word combination, syntax, forms of word connection, matching, management, adjunction.

Қазақ тілінде сөздердің байланысу формаларының ішінде біріділікке түспей, даулы мәселеге айналып жүрген – жанасу. Жанасу теориясы қазақ тілші ғалымдарының назарына ертеректе ілінсе де, бұл мәселеге қатысты ғылыми тұжырымдардың бір арнаға тоғыспай жүрген жайы бар.

Жанасу байланысу формасының зерттелу тарихына үңілуді ғалым С. Аманжоловтың 1939 жылғы грамматикасынан бастайтын болсақ, бұл еңбекте жанасудың *баласы үшін күресті, сабақтан кейін барды, стансаға дейін бардық, күн сайын барамыз, саған бола аялдадық* сияқты жасалу жолдары нұсқаланды [1, 30].

Профессор Н. Сауранбаев жанасуды пысықтауыштың етістіктен болған баяндауышпен мағына жағынан байланысы деп *жылда болатын, енді тиді, тез лып жана қалды* деген мысалдарды береді [2, 156].

С. Аманжолов, А. Әбілқабов, И. Ұйықбаев ғалымдардың қазақ тілі грамматикасында жанасуға үстеу арқылы (*кеше келді*), көсемше (*оқып түсіндірді*), сан есім+нумератив сөздер арқылы (*он минут сөйледі*) жасалған сөз тіркестері жатқызылса, 1996 жылғы кестелі грамматикада жанасудың бірден бір жасалу жолы деп сынарлардың алшақ тұру арқылы байланысы және де *үшін, арқылы, сайын шылаулар арқылы* байланысы көрсетіледі.

С.Аманжоловтың П.М.Мелиоранский еңбектерінен тағы бір арқау еткені – сөздердің байланысу формалары, сөз тіркестері. Өйткені П.М.Мелиоранский еңбектерінде (сөз тіркесі сөйлем мүшелерінің байланысы

тұрғысынан) тек қиысу, меңгеру түрлері ғана алынса, автор оны одан әрі қиысу, меңгеру, жанасу, қабысу деп 4 түрінің әрқайсысының ережесін, жасалу жолдарын, терминдік атауларын қалыптастыра білді. С.Аманжолов өз еңбектеріндегі бұл ойлары көп ізденімпаздық негізінде тек орыс тіліндегі жүйелерді қазақ тілінің негізгі бағыты ретінде пайдалануы, түптеп келгенде, синтаксист ғалымдары үшін өте пайдалы болды.

Термин мәселесінде С.Аманжолов сөз тіркесінің терминдерін (қиысу, меңгеру, қабысу, жанасу) алғаш дүниеге келтірді. Бұл С.Аманжоловтың уақыт жағынан ғылымның жетіле бастауына тап келуімен өлшенсе керек.

Ғалым Т. Сайрамбаев жанасуға қатысты осындай біріділіктің жоқтығын ескере келіп, жанасуды танудың жолдары деп келесідей тәсілдерді ұсынады:

- боп – *қайталамайтын боп түсіндіру керек, төбе-төбе боп үюлі тұр;*

- шылау – *не үшін сұрады, оқыған сайын біледі;*

- модаль сөз – *Асан тәрізді түсіндірді;*

- нумеративті сөздер – он күн болды, отыз шақырымдай жүрдік;

- жолы, бойы – *түні бойы ұйықтады, кеш бойы жүріп отырдық;*

- елі, кез – бір елі кетпейді;

-есе, рет, мәрте – *екі рет келді, бір мәрте сөйледі;*

-шақ, шамалы – жүз шамалы адам, он шақты кісі [3, 59].

Профессор Т. Сайрамбаев көрсеткен жанасудың жасалу жолдарын құптаймыз. Тілдегі *боп* көмекші етістігі, атау септікті сөзге тіркесетін *үшін, сайын*, зат есімге тіркесетін модаль сөздер, нумеративті

сөздер, мезгіл, мөлшер мәнді сөздер өздері қатысты сөздердің басқа сөздермен байланысуына дәнекер болады.

Зерттеуші Т. Сайрамбаев тағы бір еңбегінде негізгі сөз бен септік жалғаусыз көмекші сөздердің түйдекті түрлері және көнеленген септік жалғаулы сөздердің етістікпен тіркесуін де жанасуға жатқызады.

Есімдер синтаксисі тақырыбында докторлық диссертация қорғаған Б. Елікбаев пікірінше, қазақ тіл білімінде жанасу жайында үш түрлі көзқарас қалыптасқан: бағыныңқы сыңардың басыңқымен ешқандай қосымшасыз орын тәртібі арқылы бірде іргелес, бірде алшақ тұрып байланысуы (Н. Сауранбаев, М. Балақаев, С. Исаев, М. Серғалиев т.б.); бірінші көзқарасты қолдай келе, оның күрделі түріне бағыныңқы сыңары негізгі сөз мен нумеративті сөздер немесе көмекші сөздердің түйдектелуі арқылы жасалған сөз тіркестерін жатқызу (А. Әбілқасов, М. Қараев); бағыныңқы сыңары негізгі сөз бен септік жалғаусыз көмекші сөздер арқылы жасалған сөз тіркестерін жатқызады

(С. Аманжолов, Т. Сайрамбаев) [4, 46].

Ғалым Б. Елікбаев бұрын айтылып жүрген жанаса байланысқан етістікті сөз тіркестеріне қоса бұл байланыс формасының есімді де болатындығын дәлелдейді. Сөйтіп жанаса байланысқан есімді сөз тіркестерінің зат есімді (*Жұрт шыршырды тастай сап, ауыл артындағы қырга ұмтылды* (С. Елубаев), сын есімді (*Ол үшін мына сыңсыған орман – сенің сары далаңнан қымбат* (М. Мағауин), есімдікті (*Шіркін, Қамар-ай, шынымен сол дөңкиген өгіз секілді немеге кетеді-ау!* (С. Торайғыров) түрлерін көрсетеді [4, 45]. Ол есімді жанаса байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңар мен басыңқы сыңар арасындағы дәнекерлік қызметті –ғы –гі қосымшалы көмекші есім, көмекші етістік, атау септігін меңгеретін (*үшін, туралы, сайын, секілді, тәрізді, сияқты*) септеулік шылаулары мен нумеративті сөздер атқарады дей келе, «бағыныңқы сыңарындағы негізгі сөз де, көмекші сөз де ешқандай септік жалғауынсыз өз басыңқысымен көмекші

сөздің дәнекерлігі арқылы байланысқан сөз тіркесін жанасу деп атаймыз» деген анықтама береді.

Профессор Т. Сайрамбаев шылаулардың ішінде сөз бен сөзді бір-бірімен тіркестіруге немесе олардың синтаксистік қызметіне өзіндік әсері болатын ерекше топ септеулік шылаулар деп біледі. Ғалымның ойынша, шылаулар өзі қатысты сөздің мағынасын толықтыра, дәлелдей түседі.

Осындай түрлі көзқарастар жанасудың табиғи ерекшелігін толық негіздеуге жол аша алмайды. Ғалымдар тарапынан ұсынылып келген анықтамаларда қабысу мен жанасуға ортақ байланысу тәсілі ретінде орын тәртібі арқылы байланысу нұсқалады. Етістік пен етістік құрылымды қабысуда толық мағыналы екі сөз қатар тұру арқылы байланысады, яғни шылау, көмекші сөздердің қатысынсыз жасалады. Етістік пен етістік құрылымды жанасу сөз тіркесіндегі бағыныңқы сыңар ыңғайына қарай тіркесетін шылау, көмекші сөз, көмекші етістіктердің дәнекер болуы негізінде құрылады. Етістікті жанасудың бағыныңқы сыңары міндетті түрде күрделі болады, яғни негізгі сөз+шылау, негізгі сөз+көмекші есім, негізгі сөз+көмекші етістік, т.б. болып келеді. Сонымен қатар бағыныңқы құрамындағы көмекші сөз нөлдік тұлғада тұруы тиіс. Мысалы, *оқыған сайын құмарту, айтқан соң түсіну, отырған күйі ұйықтау* деген сөз тіркестеріндегі шылаулардан соң ешбір тұлғалар жалғанбаған. Септеулік шылаулардың қатысы арқылы жасалған сөз тіркестерінің ішінде нөлдік тұлғада тұратын түрлерін ғана жанасу деп танып, жатқызып, басқа септік жалғауларын қажет ететін септеулік шылаулар арқылы байланысқан сөз тіркестерін меңгеруге телігеніміз жөн болады.

Қазақ тілі зерттеулерінде етістіктің сөз тіркестерін жасауда жиі жұмсалатындығы айтылуда. Жазушылар шығармаларында екі сыңары да етістіктен болған сөз тіркестері зерттеу нысанына ілікпеуі осы тақырыптың зерттеуді қажет ететіндігін байқатады. Етістік құрылымды сөз тіркестерінің жасалу жолдары мен

мағыналық қатынастарын теориялық тұрғыдан зерттеу әлі де уақыт еншісінде. Сондықтан да жанаса байланысқан етістік құрылымды сөз тіркестерінің жасалу жолдарын топтап, дәлелдеп көрсету өте құнды дүние болары сөзсіз.

Жазушылар шығармаларындағы етістікті сөз тіркестерінің ішінде етістік пен етістік құрылымды сөз тіркестерінің алатын орны ерекше екендігіне көз жеткіздік. Мұндай құрылымды сөз тіркестері құрылымдық әрі мағыналық жақтан күрделі болып келеді. Нәтижесінде етістік+етістік құрылымды сөз тіркестерінің қабысу, жанасу және меңгеру сынды байланысу формалары негізінде жасалатындығы анықталды. Аталған байланысу формасы арқылы жасалған

етістік пен етістік құрылымды сөз тіркестерінің әрқайсысының өз алдына жасалу жолдары бар. Сонымен, жанаса байланысқан етістік пен етістікті сөз тіркестері көсемше+көмекші сөз+етістік, есімше+көмекші сөз+етістік, қимыл есімі+көмекші сөз+етістік сипатында келетінін айқындадық.

Себебі етістік сөз таптарынан жасалған сөз тіркестері құрылымы жағынан да, мағынасы жағынан да сан түрлі болып келетіндігіне тағы бір мәрте көз жеткіздік.

Жазушылар еңбектеріндегі етістік сөздердің сөз тіркесін құраудағы жұмсалы мүмкіндіктерін айқындау оның синтаксистік өрісін кеңейте түсетіні сөзсіз.

Әдебиеттер.

1. Жетпісбай Ә.Қ. Синтаксистік тіркесімділік және етістікті сөз тіркестерінің құрылымдық модельдері: филол. ғыл. канд. ... дисс. авторефераты – Алматы: 2012. -30 б.
2. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. Лексика. Фонетика. Морфология. Синтаксис. – Алматы, 1953. - 156 б.
3. Сайрамбаев Т. Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. - №2. –Б 59.
4. Елікбаев Б.К. Қазіргі қазақ тіліндегі есімдер синтаксисі: филол. ғыл. док. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2009. - 45 б.

References

1. Zhetpisbai A.K. Syntaxist tirkesimdilik zhəne etistikti cöz tirkesterinin құрылымдық modeldери: philol. Gyl. cand. ... diss. abstracts – Almaty: 2012. -30 p.
2. Sauranbaev N. Kazakh tili. Vocabulary. Phonetics. Morphology. Syntax. - Almaty, 1953. - 156 b.
3. Sayrambaev T. Kazak tili men adebieti. - 2003. - No. 2. –B 59.
4. Elikbaev B.K. Kazirgi kazak tilindegi esimder syntaxi: philol. Gyl. doc. ... diss. abstracts. - Almaty, 2009. - 45 p.

Әбікенова Гүлнафис Төкенқызы

Лауазымы: филология ғылымдарының кандидаты, «Филология» кафедрасының доцент м.а., Alikhan Bokeikhan University.

Пошталық мекен-жайы: 071404. ҚР, ШҚО, Семей қаласы, Галето көш., 51 үй.

Ұялы тел: 87754033230

E-mail.ru: gulnafis.abikenova@mail.ru

Мусурова Жадыра Хайруллаевна

Лауазымы: магистрант, 7М02303 «Филология» (қазақ) ББ, Alikhan Bokeikhan University.

Пошталық мекен-жайы: 071414. ҚР, ШҚО, Семей қаласы, Би-Боранбай көшесі, 456 үй.

Ұялы тел: 87075443480

E-mail.ru: jad180885@mail.ru

Абикенова Гульнафис Токеновна

Должность: кандидат филологических наук, и.о. доцента кафедры «Филология» университета имени Алихана Бокейхана

Почтовый адрес: 071404, РК, ВКО, г. Семей, ул. Галето, 51.

Мобильный телефон: 87754033230

Электронная почта: gulnafis.abikenova@mail.ru

Мусурова Жадыра Хайруллаевна

Должность: магистр, 7М02303 «Филология» (казахский язык), университет имени Алихана Бокейхана.

Почтовый адрес: 071414, РК, ВКО, г. Семей, улица Би-Боранбая, дом 456.

Мобильный телефон: 87075443480

Электронная почта.ru: jad180885@mail.ru

Abikenova Gulnafis Tokenovna

Position: Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of "Philology", Alikhan Bokeikhan

University.

Mailing address: 071404. RK, EKR, Semey, 51 Galeto St.

Mobile phone: 87754033230

E-mail.ru: gulnafis.abikenova@mail.ru

Musurova Zhadyra Khairullaevna

Position: Master, 7M02303 "Philology" (Kazakh), Alikhan Bokeikhan University.

Postal address: 071414. RK, EKR, Semey, Bi-Boranbay street, house 45b.

Mobile phone: 87075443480

E-mail.ru: jad180885@mail.ru